

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія насильства**»
вибіркових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 1 *Насильство як соціально-психологічна та правова проблема
сьогодення*

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 15.08.2023 №8

Розробник:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС, кандидат психологічних наук Греса Н.В.

План лекції:

1. Підходи до вивчення насильства.
2. Особливості сучасної сім'ї та проблеми сімейного насильства. Фактори ризику насильства в сім'ї.
3. Визначення домашнього насильства.
4. Види та прояви домашнього насильства. Причини домашнього насильства.
5. Гендерне насильство.
6. Торгівля людьми як прояв насильства.
7. Правові засади протидії домашнього насильства.

Рекомендована література

Основна

1. Батрин Н. В. Стратегії та методи управління гендерними конфліктами. Режим доступу: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/13562/1/Gender_Conflicts.PDF
2. Декларація ООН про викорінення насильства проти жінок: офіційний переклад. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_506#Text
3. Закон України Про запобігання та протидію домашньому насильству. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст. 35 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
4. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. та пояснювальна доповідь. К.: Видавництво «К.І.С.», 2011. 196 с.

Додаткова:

1. Гуменникова Т.Р., Метіль А.С. Характеристика домашнього насильства: відповідальність і наслідки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 35, Серія Юриспруденція, том 2. С. 12-14.
2. Марценюк Т. Проблема гендерного насильства: міжнародний досвід і Україна. Режим доступу: <https://povaha.org.ua/problema-hendernoho-nasylstva-mizhnarodnyj-dosvid-i-ukrajina/>
3. Нагачевська Ю.С. Щодо сутності поняття «торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2' 2011. С. 376-386
4. Чайка В.В. Соціальна обумовленість криміналізації насильства в родині. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С.104-107
5. Female Genital Mutilation/Cutting: A Global Concern UNICEF, New York, 2016 Режим доступу:

https://www.unicef.org/media/files/FGMC_2016_brochure_final_UNICEF_SPREAD.pdf

Текст лекції

1. Підходи до вивчення насильства.

Насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина й наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Окрім того, у Законі України “Про попередження насильства в сім'ї” виділено 4 типи насильства в сім'ї – фізичне, психологічне, економічне, сексуальне.

2. Особливості сучасної сім'ї та проблеми сімейного насильства. Фактори ризику насильства в сім'ї.

Умовно можна укласти типологію осіб, що чинять насильство в сім'ї:

- регресивний тип, який за низького рівня власної гідності не вміє контролювати свої потяги та бажання, втрачає межі дозволеного під час виконання функції розпорядника в родині;
- морально нерозбірливий тип, якому притаманні брутальна поведінка та жорстоке ставлення до членів сім'ї, примушуванням їх вступати в сексуальний контакт із застосуванням фізичної сили, використовуючи безпорадний стан жертви;
- сексуально нерозбірливий тип, що не має жодних моральних принципів, меж і правил у сексуальному задоволенні своїх потреб;
- неадекватний тип – соціопати, які не підпорядковуються соціальним нормам і ставляться до членів сім'ї як до власності, яка не становить жодної моральної цінності та не має права на особистісні вияви.

3. Визначення домашнього насильства.

Виділяють такі типи насильства в сім'ї:

- між подружжям (чоловік – жінка, у більшості випадків насильство здійснює чоловік, але зустрічаються протилежні випадки);
- між батьками і неповнолітніми дітьми (насильство можуть здійснювати як батько, так і мати);
- між дорослими дітьми та батьками (насильство можуть чинити як дорослі діти стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок є більш розповсюдженим). Досить типовою є ситуація, коли діти, які виростили в атмосфері насильства, встановлюють свої стосунки з батьками на тих же

засадах насильства. Насильницьке ставлення до батьків може виникнути і в сім'ях, де діти виросли в атмосфері уседозволеності;

- між дітьми в одній родині (така поведінка, як правило, виникає на фоні насильницьких стосунків між дорослими членами родини і можуть мати різноманітний характер – старші діти можуть скоювати насильство над молодшими, брати над сестрами, діти можуть об'єднуватися для насильства над кимось одним із дітей);

- насильство між іншими членами сім'ї: між тещею або тестем і зятем, свекром або свекрухою і невісткою, онуками та дідусем або бабусею тощо.

4. Види та прояви домашнього насильства. Причини домашнього насильства.

Гуменникова Т.Р. та Метіль А.С. виділяють такі причини, що призводять до домашнього насильства:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);

- економічні (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно – відсутність умов для працевлаштування і заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);

- психологічні (стереотипи поведінки);

- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);

- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);

- правові (ставлення до насильства як до внутрішньої сімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);

- політичні (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);

- соціально-медицинські (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);

- фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо).

Основна відмінність конфлікту в сім'ї від насильства в сім'ї – або домашнього насильства – полягає в тому, що конфлікт можна вирішити переговорами, домовленістю. І конфлікт має в своїй основі якусь конкретну причину. Насильство в сім'ї – це явище, яке в першу чергу відрізняється циклічністю, повторюваністю. Виникає насильство в сім'ї не завжди з

фізичного насильства. Це, як правило, починається з менш помітних якихось проявів. Це може бути, наприклад, ревності. І ці ревності призводять до того, що одна людина починає контролювати поведінку іншої. В результаті чого може виникнути ізоляція. Наприклад, молода пара, вони одружилися, і у них початок сімейного життя. Вони збираються в гості до родичів. І раптом молодий чоловік може сказати: «Ти знаєш, ось коли ми ходимо до твоїх родичів, ми завжди сваримося, давай не підемо». Це спосіб і привід поступово ізолювати молоду жінку, дружину, від її родичів, від її оточення. У жінки в цій ситуації виникає єдине «дзеркало», в яке вона може вглядатися, - це її друга половина, а це «дзеркало» криве. Тому що це дзеркало буде їй говорити: ти погана, ти нічого не вмієш, ти без мене пропадеш, ти ні на що не здатна, ти погана мати, погана господиня. І в результаті це змушує жінку залишатися в цих відносинах, тому що вона абсолютно втрачає впевненість в собі, вона має «придбану безпорадність». Виникають образи, приниження, що природно саме для цього типу відносин. І далі починається вже фізичне насильство.

Цикл насильства, про який важливо знати, складається в основному з трьох фаз.

Перша фаза - це *зростання напруги* у відносинах. Починає виникати роздратування з боку чоловіка, дрібне невдоволення, агресія, поступово ця напруга наростає і переходить у *фазу насильства*. На перших порах ця фаза насильства може бути не обов'язково якимось серйозним інцидентом. Це може бути ляпас. Потім, з роками, це може перейти вже в катування, в побиття. І вже після акту насильства, яким би воно не було, завжди настає *фаза перемир'я*, або *фаза відпочинку*. Це фаза, коли кривдник буде просити вибачення і, можливо, навіть щиро каятися у скоєному. І це фаза, на якій жінки завжди прощають. Особливо на перших порах. Тому що в цей момент він стає знову тим чоловіком, якого вона колись полюбила, з яким вона хотіла створити сім'ю, якому вона повірила. Але потім ця фаза поступово переходить знову в фазу зростання напруги. І жінки, які зазнають насильства в протязі багатьох років, можуть відстежити цю фазу і сказати з точністю до одного-двох днів, коли буде наступний акт насильства по відношенню до них.

5. Гендерне насильство.

Найчастіше насильство підтримується стереотипами щодо жінки. Один з найпоширеніших стереотипів - то, що жінка провокує насильство. Це таке непряме або пряме виправдання скоєного насильства. Тобто перенесення відповідальності з того, хто чинить насильство, на постраждалу сторону, але у того, хто здійснює акт насильства, завжди є вибір. Ця людина завжди може зреагувати по-іншому. Навіть якщо є провокація, навіть якщо є прямий якийсь запит на насильство.

Другий небезпечний момент - це те, що, як правило, люди, які потрапляють в такі відносини, схильні підтримувати традиційний поділ

ролей в сім'ї, коли чоловік - годувальник, жінка сидить удома і піклується про сім'ю і про дітей. Небезпека полягає в тому, що в ситуації насильства жінка повністю залежить емоційно і економічно. І залежність посилюється повною відсутністю інших контактів. Тобто присутня ізоляція.

Ще один стереотип - це те, що чоловіки, які вчиняють насильство в своїй сім'ї, психічно ненормальні, нездорові. Здебільшого це неправда, тому що поведінка цих чоловіків вибіркова, вони цілком свідомо вибирають такий тип поведінки в своїй родині. Вони не будуть вести себе агресивно на вулиці. Як правило, навпаки: в громадських місцях, для знайомих часто це товариські, доброзичливі люди. І тільки за зачиненими дверима вони поведуться як тверді тирані.

6. Торгівля людьми як прояв насильства.

Ще одним актуальним для українського суспільства типом гендерного насильства є *торгівля людьми*, зокрема, *торгівля жінками*. Торгівля людьми є серйозною проблемою в галузі прав людини в Україні, оскільки Україна є країною походження, транзиту та призначення торгівлі людьми.

На початку ХХ століття, коли більшість держав тодішньої Європи підписали 18 травня 1904 року в Парижі Міжнародну Угоду, спрямовану на боротьбу з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації, вперше з'явився термін «біле рабство», який під впливом різних факторів спочатку виокремився, із властивими лише йому ознаками (а саме: наявність білої людини – потерпілого, причому тільки жінки), породивши цим поняття «торгівля жінками», яке потім трансформувалося, знову-таки, завдяки реаліям сучасного життя, у правовий феномен «торгівля людьми», що більш повно відображає існуюче різноманіття реальних і потенціальних потерпілих, стосовно яких здійснюються незаконні угоди з приводу їх передачі. Зокрема, йдеться про купівлю-продаж людини, передачу людини під заставу або як дарунок.

За даними дослідження, проведеного на замовлення МОМ, з 1991 року від сучасних форм рабства постраждали понад 230 000 громадян України. Міжнародна організація з міграції (МОМ) працює з жертвами торгівлі людьми в Україні з 2000 року; через відсутність централізованої національної системи збору даних найчастіше використовується саме статистика МОМ, зокрема, українським урядом. У період з 2000 по березень 2015 року, МОМ надала допомогу 11 086 жертвам торгівлі людьми в Україні, хоча загальна кількість жертв, ймовірно, є значно вищою: МОМ вважає, що після здобуття незалежності в 1991 році, більше 120 тис. чоловіків, жінок і дітей стали жертвами торгівлі людьми, тільки за період 2017-2018 років до судів України надійшли 134 кримінальних провадження за статтею 149 КК України — торгівля людьми. З 2004 року, коли почали враховувати та звертати увагу на статі жертв, більше двох третин постраждалих виявилися жінками. Там, де мета торгівлі є сексуальною, переважну більшість жертв становлять жінки:

99% жертв, яким була надана допомога з 2007 року, були жінками (2190 порівняно з 25 чоловіками). Жінками, найбільш вразливими щодо торгівлі людьми, є молоді, самотні жінки з низьким або дуже низьким рівнем життя. Вони часто мають обмежений доступ до можливостей працевлаштування та шляхом шахрайства, примусу і боргового рабства незмінно є об'єктом полювання з боку вербувальників, які самі є українцями. Починаючи з кінця 1990-х, українська влада зробила низку кроків, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, у тому числі, торгівлю жінками. Разом із загальною криміналізацією торгівлі людьми через статтю 149 Кримінального кодексу (що встановлює кримінальну відповідальність за торгівлю людьми для сексу і праці), з 1999 року уряд прийняв низку планів дій, а в 2011 році Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про протидію торгівлі людьми" з метою зниження рівня торгівлі та надання підтримки жертвам.

Найважливішими міжнародно-правовими документами, які спрямовані на протидію торгівлі людьми, є Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року («Палермський протокол 2000 року»), і Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року («Конвенція Ради Європи 2005 року»). Цими документами визначено основні поняття торгівлі людьми, окреслено коло суспільно небезпечних діянь, які підлягають обов'язковій криміналізації, передбачено основні стандарти запобігання, протидії торгівлі людьми, зокрема з метою експлуатації праці, а також захисту та реабілітації жертв цього злочину.

Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії визначає торгівлю дітьми як будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування. Держави-учасниці цього Протоколу взяли на себе зобов'язання забезпечити, щоб як мінімум злочини у сфері використання дитини на примусових роботах були охоплені її кримінальним правом повною мірою, незалежно від того, чи були ці злочини вчинені на національному або транснаціональному рівні, одноосібно чи злочинною групою або організацією.

Голландські правозахисники вважають, що про торгівлю жінками мова йде тоді, коли хтось шляхом використання насильства, обману або зловживання своїм службовим становищем примушує жінку займатися проституцією. При цьому не має значення, чи займалася вона цим раніше. Основа такого злочину - порушення свободи жінки.

Ознакою торгівлі жінками є такі ситуації, коли:

- жінка не знала про те, що вона буде працювати в проституції або була ошукана щодо знання обставин, в яких їй доведеться працювати;
- жінка не вільна прийняти особисте рішення про те, чи бажає вона взагалі працювати в проституції;
- жінку примушують віддавати зароблені нею гроші іншим особам;

- жінка пов'язана з боргами, з якими вона спочатку повинна розплатитись, перш ніж вона сама зможе розпоряджатися своїми власними прибутками, стане вільно вирішувати, чи може вона припинити роботу перш ніж вона отримає назад свій паспорт;
- жінку постійно тримають під контролем інші особи;
- жінку обмежують у вільному пересуванні або в можливостях спілкування з іншими людьми;
- жінка не вільна відмовити окремим клієнтам або протестувати проти окремих видів сексуального контакту [Справочник по проблемам предотвращения торговли женщинами для консультантов "Телефонов доверия"]].

Торгівля жінками - це не тільки форма прояву насильства, а й порушення фундаментальних прав людини. І розглядати цей феномен і форми боротьби з ним необхідно саме в такому контексті.

Метою торгівлі жінками може бути насильницький шлюб, примусова праця, сервітюд, використання в домашньому господарстві і промисловому чи сільськогосподарському секторах, народження дитини примусово чи на замовлення, використання в легальному та нелегальному сексуальному бізнесі або секс-індустрії. Зазначимо, що термін «секс-індустрія» – це сфера діяльності, яка пов'язана з використанням та експлуатацією статевих людських інстинктів або їх відхилень з метою збагачення окремих осіб [Андрієнко М.]. Важко точно визначити кількість жінок, проданих з метою сексуальної експлуатації. Сексуальною експлуатацією є практика, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансовий прибуток шляхом використання або експлуатації сексуальності іншої особи в порушення прав людини, таких, як право на гідність, рівність, самостійність, нормальний фізичний і психологічний стан, у результаті торгівлі, секс-туризму, торгівлі «нареченими по пошті», порнографії, оголення, побиття, гвалтування і сексуальних домагань. Торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації відбувається і всередині держав, і поза ними, оскільки жінок іноді вербують та експлуатують в місцевій секс-індустрії, перед тим, як вони будуть продані за кордон. Це поняття визначає, що незаконна торгівля вважається здійсненою, навіть якщо жінка згодна, що відповідає Конвенції «про боротьбу з торгівлею людьми і експлуатацією проституції третіми особами», прийнятої на IV сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 2 грудня 1949 року [Донна М. Хьюз].

7. Правові засади протидії домашнього насильства.

Організація "Ла Страда" вважає торгівлю жінками грубим порушенням елементарних прав людини. Основні напрямки діяльності "Ла Стради" на Україні: допомога жертвам торгівлі; організація роботи "гарячої лінії"; проведення досліджень з проблем насильства щодо жінок; експертиза законодавчих актів, які зачіпають положення жінок на Україні; ведення

просвітницької діяльності серед молоді; робота із засобами масової інформації; поширення інформації з проблеми; видання матеріалів, бюлетенів, друкування листівок по проблемі запобігання торгівлі і їх поширення; проведення семінарів, робочих секцій, конференцій з проблеми; співпраця з працівниками державних структур з метою формування національної програми дій по запобіганню торгівлі жінками на Україні; співпраця з посольствами закордонних держав в Україні та українськими посольствами за кордоном, з урядовими та неурядовими організаціями в Україні і за кордоном з метою запобігання торгівлі жінками і допомоги жертвам нелегальної торгівлі. «Ла Страда - Україна» провадить Національну «гарячу лінію» із попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації.

МОМ підтримує окрему Національну довідкову безкоштовну лінію з питань міграції та протидії торгівлі людьми. Законодавчі та політичні зусилля уряду мали значний вплив на масштаб торгівлі жінками. Кількість жертв, виявлених і забезпечених допомогою з боку МОМ, в останні роки неухильно знижується, з 581 у 2007 році до 52 в 2014 році. Окрім того, як свідчать результати опитувань громадської думки, проведені компанією ГФК у 2014 році, українці найкраще обізнані із законодавством стосовно попередження гендерного насильства, зокрема, торгівлі людьми (натомість, менше знають про трудові права, протидію дискримінацію на ринку праці). Це не дивно, адже питанням гендерного насильства в Україні останні десять років приділялося чимало уваги, відбувалася низка інформаційних кампаній задля привернення уваги до цієї проблеми.